

2

2055

İSTANBUL ÜNİVERSİTESİ EDEBİYAT FAKÜLTESİ YAYINLARI

PUBLICATIONS OF THE FACULTY OF LETTERS, ISTANBUL UNIVERSITY

11 AGUSTOS 1988

İSLÂM TETKİKLERİ ENSTİTÜSÜ DERGİSİ

REVIEW OF THE INSTITUTE OF ISLAMIC STUDIES

Müdür — Editor
PROF. DR. ZEKİ VELİDİ TOGAN

CİLD — VOL. II
CÜZ — PARTS 1
1956 — 57

İbrahim Horoz Bastmevi
İSTANBUL
1957

E
2

İslâm tarihinin kaynağı olmak bakımından Hadis'in ehemmiyeti

M. FUAD SEZGİN

İslâm tarihinin ilk kaynakları mevzuubahs edilirken daima hadisin ehemmiyetine işaret edilir. Hatta kadim İslâm tarihçisi « علم التاريخ فن من فنون الحديث ¹ » diyerek tarihi hadisin bir kısmı addetmiştir. Modern tarihçi de İslâm tarihinin ilk asırları ve kaynaklarıyla meşgul olmağa başladığı günden itibaren hadisin bu hususiyetini gözden kaçırmamıştır.

Hadisin, tarihî bakımdan ehemmiyeti, Peygamberin, hayatına dair bilgimizin *Qur'ân*'la birlikte iki mühim kaynağından birini teşkil etmesinden başka, İslâmın ilk asırlarına ait dinî ve gayri dinî haberlerin rivayet şekline hakim olmuş bulunmasından ileri geliyor. *Qur'ân* tefsirine dair sahâbe ve tâbiînün ve müteakip müfessirlerin izahlarının, ilk İslâm hukukçularının fikir ve ictehadlarının, her nevi tarihî ve edebî vak'aların hicrî ikinci ve üçüncü asırlarda meydana getirilen eserlere intikali umumiyetle hadislerde görülen rivâyet zincirlerini ihtiva etmiştir. Bu yüzdendir ki, hadise tevcih edilen tenkitler diğer sahalara da teşmil olunmuş, hassaten İslâm tarihinin kaynakları üzerinde durulurken hadisin değeri münakaşa edilmiştir.

Hadis ve dolayısıyla tarihî haberlere eski İslâm tarihçileriyle modern tarihçilerin atfettikleri değer arasında büyük bir fark mevcuttur. Eskilerin, bu kabil haberleri, vazettikleri muayyen bir tenkidî metoda tabi tutup değerlendirmelerine mukabil, yeniler, İslâm tarihinin ilk asırlarıyla ilgili haberlerin sıhhat derecesi üzerinde fazlasıyla ümitsiz olup eskilerin tenkid metodlarına ve bu metodlara göre sahih olduğu kabul edilen haberlere fazla ehemmiyet atfetmektedirler. Maamafih modern âlimler kendi aralarında da hadis ve tarihî haberlerin değeri ve sahihlik derecesi üzerinde tam bir ittifak halinde değildir. Meselâ Goldziher, hadislerin büyük bir kısmının doğru olduğunu kabul eden Dozy'nin ² fikrini hayretle kar-

¹ Bk. as-Sahhâvî, *al-İ'tân bi't-tawbiğ liman zamma't-târih* s. 44.

² Bk. Essais sur l'histoire de l'Islamisme, traduit par V. Chauvin, p. 124.

şlayarak bunların büyük bir kısmını İslâmın ilk asırlarındaki dinî, tarihî ve ictimâî gelişmenin bir mahsulü olarak görüyor¹. Daha sonra L. Caetani de Dozy'nin fikrini, kendisini ihtiyatsızca terketmiş olduğu optimist bir güvenin neticesi addederek Goldziher'i tasvib ediyor². Keza Horovitz³ ile diğer bir çok âlimlerin meselâ Sauvaget'nin⁴, etüt ettikleri malzemeye karşı duydukları itimat arasında büyük bir fark vardır.

Bu yazımızda, mevzuubahs haberlerin değerlerinin tayini hususunda eski ve yeni tarihçiler arasındaki büyük farkın âmilleri üzerinde duracağız. Dolayısıyla yenilerin kendi aralarında mevcut farkın sebepleri ortaya çıkmış olacaktır.

İslâm tarihinin ilk asır kaynaklarının hadisle olan müşterek hususiyetini esas edinen modern etüdler ciddi bir şekilde ondokuzuncu asrın ikinci yarısından itibaren başlar. Başlangıç mahiyetindeki etüdler arasında bilhassa Sprenger'in mesaisine işaret edilir. Onun 1851 yılından itibaren birbirini takib eden etüdüleri⁵, hadislerin bazı vesikalarının isimlerini tesbit edip bütün hadislerin şifahî rivayete münhasır kalmadığını göstermiş olması bakımından kendinden sonrakiler arasında büyük bir takdire mazhar olmuştur. Hatta etüdlerinin bu mahiyeti Peygamber'in hadisleri ve İslâm tarihinin kaynaklarının araştırılması hususunda açılmış olan bir çıkır addedilmiştir. Bilâhère halefi Goldziher ise Peygamber'in hadislerinin bazı yazılı vesikalara da dayandığını gösteren bir kâşif olarak tanınmıştır. İleride göreceğimiz üzere, gerek hadisin ve gerek-

¹ Goldziher şöyle söylüyor : *Muazzam bir hadis yığınıyla devamlı temas, o kadar ihtimamla kitaplarda toplanmış malzemeye karşı iyimser bir güvenden ziyade bizi şüphe ile dolu bir daireye sevketsiz olacaktır. Hadislerin büyük bir kısmına karşı Dozy'nin duyduğu güveni biz çok güç elde edebileceğiz. Biz daha ziyade aralarından büyük bir ekseriyeti İslâmın, ilk iki asrı esnasında dinî, tarihî ve ictimâî gelişmesinin neticesi olarak düşünmeğe mecbur bulunuyoruz.* (Muh. Stud. II, 4—5). O, *Muhammedanische Studien* (1889—90) 'ini telifinden bir müddet sonra kaleme almış olduğu *The Principles of Law in Islam, (in The Historiens' History of the World, vol. VIII, 1904, pp. 294—304)* adlı yazısında da hadislerin ancak çok küçük bir kısmının sahih olabileceklerini söylüyor (s. 302).

² Caetani, *Annali dell Islam*, I, 17, türkçe terc. I, 90.

³ Horovitz'ın daha ziyade *Islamic Culture* (I, 535—59, II, 22—50, 164—82, 495—526) 'da *The earliest biographies of the Prophet and their autors* adlı makalesine işaret etmeliyiz.

⁴ Burada Sauvaget'nin *Introduction à l'histoire de l'orient musulman* (Paris, 1946) adlı eserine işaret edeceğiz.

⁵ Hadis ve İslâm tarihini müştereken ele alan etüdler için bk. Goldziher. *Muh. Stud.* II, 6—7; Blachère, *Problème de Mahomet* p, 9.

se İslâm tarihinin kaynaklarına dair müteakip etüdler bu mihverden ayrılmamıştır. Yani, hicretin bir, iki ve üçüncü asırlarında muayyen râviler zincirini ihtiva eden haberleri şifahî merviyattan ibaret addedip bazı yazılı kaynaklarının da bulunduğu esasına dayanmıştır. Bu yüzdendir ki, İslâmın ilk asır tarihleri üzerinde çalışan tarihçi tetkik ettiği malzemeye karşı daima şüpheli davranmış, ilk asırlara dair bir çok haberler ihtiva eden eserlerin hangi malzemelerinin yazılı kaynaklardan geldiğini tesbite çalışmış, elde edebildiği bu gibi malzemeye bir vesika değeri atfetmiştir. Ve bu noktadan hareket eden modern İslâm tarihçisi kaynakları değerlendiren kendisini eski İslâm tarihçisinden çok uzak mesafelerde hissetmiştir.

Bu büyük ihtilâfın en mühim sebebi islâmî rivayetin kendine has karakterinden neş'et ediyor. İslâmî rivayetin karakterinin kendine has olup olmadığı meselesi de bir münakaşa mevzuudur. Avrupalı âlim bu rivayeti ya musevî rivayetine benzetmek¹ veya musevî rivayetinden mülhem addetmek² yoluna girdiği içindir ki, hadisin ve tarihî haberlerin esas unsuru olan isnâdî islâmî muhitin hususiyetlerinden biri addeden İslâm tarihçisinden³ ayrılmıştır. Musevî rivayeti, biri yazılı diğeri şifahî olmak üzere iki nakil tarzına sahip bulunması bakımından İslâmî rivayetle mukayese veya onun menşei addedilmiştir. Bu mukayese veya menşe tayini işinde, islâmî rivayetin gözden kaçırılan tarafı şifahî nakl ile yazılı naklin müşterek fonksiyonudur. Zira, İslâmın ilk asrında bir takım ictimai şartlar «isnâd» denen bir müessesenin doğmasına âmil olmuştur. Bugün elimizde hicretin birinci asrına ait bulunan malzemenin tedkiki isnâdın Emevî devleti idaresine raslayan zaman

¹ İslâmî rivayetinin musevî rivayetine benzetilmesi keyfiyeti için bk. Goldziher, *Muh. Stud.* II, 194.

² Bk. Horovitz, *Der Islam*, VIII, 44, *Alter und ursprung des Isnad* ve hıristiyan rivayetiyle mukayesesi için bk. H. A. R. Gibb, *Mohammedanism and historical Survey*, 1948. p. 82—3. Caetani ise menşe tayin etmeyerek sadece arapların mal olmadığını söylüyor: «Bu isnâdda âdeti bir kırtasiyecilik damgası, âdeti ilmî bir sîma vardır ki, Arabistan çöllерinin tenhası bîpayanından değil Arabistan haricindeki şehirlerin hayatından istiare edilmiştir. Isnâdın tekmil evsafı, o nim vahşi, cahil, her hangi bir usul ve kaide altına girmekten müctenib her türlü şehir hayatı ve medenî âdetlerden müteneffir olan ibtidai arapların bir türlü terakki etmek istemeyen tabiatlarına tamamıyla bigânedir. (Annâli dell Islam, I, 10, türkçe terc. 72—73).

³ Bk. İbn Hâzım, *al-Faşl fi'l-milal wa'l-ahwâ wa'n-nihâl*, Kahire 1317, II, 83, Suyûfî, *Tadrîb ar-râwî* s. 183.

zarfında yerleşmiş olduğu hususunu göstermektedir. «*Buḥârî'nin kaynakları üzerinde araştırmalar*» adlı yakında neşrolunacak te-dkikimizde mufassal olarak üzerinde durulan isnâd in menşe, te-kâmül ve hususiyetlerinden, hadislerin hicrî birinci asırda yazılmış olması meselesinden burada bahsetmeyip sadece makalenin mev-zununun zarurî kıldığı sınırlar çerçevesinde basit tariflere yer vere-ceğiz.

«İsnâd» bir hadis veya haberi ilk kailine kadar yükseltmek-tir¹. Yani haberi birbirinden rivayet eden râvilerin isimlerinin zikredilmiş olmasıdır. *Uşul al-ḥadîs*'in bu tarifiyle zaman zaman Avrupalı âlimlerce «İsnâd; bir hadisi Peygamberin kendisinden, yahut muasırı olan eshâbın birinden başlayarak metnini yazılı ola-rak tesbit etmiş zata gelinceye kadar şifahen rivayet eden bütün kimselerin zaman sırasıyla tadadından ibarettir (yahut daha doğ-rusu ibaret olduğu iddiasıdır). Diğer bir tabirle Peygamberin yap-tığı yahut söylediği şeylerden birini A iştmiş yahut görmüş sonra bunu şifahen B ye söylemiş, B den C ye, C den D ye hikâye edilmiş ve bu suretle o hadisi zaptetmiş olan muharrir kadar gelmiştir»² şek-linde yapılan tariften ayrıdır. Hadis usulünün tarifinde esas, habe-rin ilk kaynağına kadar râvilerin isimlerinin sırasıyla zikredilmiş olmasıdır. Haberin şifahî olarak rivayet edilmiş olması meselesi hadis literatürünün dışında bulunan ve onun an'anelerine yabancı kalan bir muhit tarafından şekle aldanarak çıkarılan bir neticedir. Hadislerin ve tarihî haberlerin baş tarafına geçen isnâd veya rivayet zinciri, hakikatte yazılı bir metnin yerine kaim olmuştur. Menşe'de yani hadislerin hepsinin yazı ile tesbit edilmemiş bulun-duğu bir devirde bir takım ictimâî zaruretler yüzünden ortaya çıkmış, bilâhère yazının geniş bir şekilde yayılmış olmasına rağmen islâmî edebiyatın ilk asırlarında her nevi müellefatın üslûbuna hakim olmuştur. İslâmî rivayetinin diğer rivayetlerden ayrılan tarafı *uşûl al-ḥadîs* kitaplarının daha ziyade «*taḥammul al-'ilm*» adlı bâbının ihtiva ettiği tarif ve kaidelerde görülür. Adı geçen bâbda sekiz kısım halinde mülâhaza edilen rivayet şekilleri dikkat edildiği tak-tirde gerçekte yazılı bir naklin kanunlarından ibarettir. *Samâ', qrâ'a, icâza, Munawala, Mukataba, üstadın, tilmizine bir hadîs veya kitabın samâ yoluyla kendisine geldiğini söylemiş fakat, bu-*

¹ Bk. meselâ *Tadrîb ar-râwî* s. 4.

² Bk. Caetani, *Annali* I, 10, türkçe trc. I, 71—72. Caetani'nin isnâda dair fikirleri son senelere kadar büyük bir itibar görmüştür. Meselâ bk. Schacht, *The Origins of Muhammadan Jurisprudence*, Oxford, 1950, p. 163.

nun kendisinden rivayet edilebileceği kaydını tasrih etmemiş olması *hali, waşiyya ve wicâda*¹ diye isimlenen bu muhtelif şekillerin ehemmiyetleri şifâhî rivayetle yazılı kaynağın müşterek fonksiyonuna bağlıdır. Meselâ: «sâ m â'» bir metnin üstad tarafından okunup tilmiz tarafından dinlenmesi, qırâ'a ise metnin tilmiz tarafından okunup üstad tarafından dinlenmesidir ki, her iki halde de tilmiz yazılı kaynaktan bir veya bir kaç hadis veya ibare naklettiği takdirde üstadın adını zikrederek «Haddâsanâ fulân» veya «'ağbaranâ fulân» gibi tabirleri kullanmak zorundadır. Bu tabirlerin kullanılışı da muayyen bir kaideye tabidir. Başlangıçta bir metni üstadın tilmizine, tilmizin üstadı huzurunda okuması suretiyle ortaya çıkan bu nakl işi zamanla, kitapların ve müelliflerinin İslâm âleminin muhtelif ülkelerine yayılmış olması yüzünden, m u n â w a l a, m u k â t a b a, i c â z a vesair tarzların ortaya çıkmasını intaç etmiştir. Bu yeni tarzlar sayesinde ki, bir kitaptan her hangi bir kısmı nakletmek isteyen kimse onun müellifini görmemiş veya kitabın muhtevasını dinlememiş veya ona dinletmemiş olsa bile bir nevi müsaadesiyle iktibasta bulunarak yukarıda saydığımız tabirleri kullanabilmesi imkânı hasıl olmuştur. Nakl tarzlarının en zayıfı ise müellifinden rivayet müsaadesi alınmamış olan bir kitaptan faydalanılmasıdır ki, o taktirde « ذل » veya « روى » gibi tabirler kullanmak lâzımdır.

İslâmî rivayetin tarihinin tetkiki bize hicrî birinci asrın sonu ve ikinci asrın başında adı geçen nakl tarzlarının ve kullanılan tâbirlerin yerleşmiş olduğunu gösteriyor. Bu tâbirler ve istimalleri eski İslâm tarihçileriyle son iki asır araştırmacılarının ellerindeki malzemeyi değerlendirme işinde aralarında mevcut farkın, yazımızın başında işaret ettiğimiz, esas âmilini teşkil etmektedir.

Hadis usulünün rivayet kanunlarına Avrupalı alimlerin etüdrinde de sırası geldikçe işaret edildiği, hatta bu mahiyette bir eser garp dillerinden birine tercüme olunduğu halde² islâmî müellefatın kaynakları mülâhaza olununca hadisin ve isnâdın sözü edilen hususiyeti gözden kaçırılmış, şifâhî bir malzemeye karşı duyulan itimatsızlık her zaman izhar edilmiş, netice itibariyle islâmî edebiyat

¹ Bk. meselâ: al-Haîb al-Bağdâdî, *al-Kifâya fî 'ilm al-riwâya* s. 233-353; Suyûfî, *Tadrîb ar-râwî* 129-148.

² an-Nawawî'nin *at-Taqrîb wa't-taysîr lima'rifat sunan al-başîr an-nazîr* adlı kitabının büyük bir kısmı Marçais tarafından *Journal Asiatique* (XVI, 315-46, 478-531, XVII, 106-149, 193-232, XVIII, 61-16) 'de tercüme edilmiştir.

modern mesaiden sarfolunan gayretler nisbetinde faydalanmak imkânından mahrum kalmıştır.

Mamafih şunu da belirtmeliyiz ki, hadis usulü kitaplarındaki tarif ve kaidelerin, islâmî hadis an'anesinin kendisine yabancı muhitler için güç anlaşılır hale gelmesinde hissesi vardır. Yazılı kaynakların rivayet zincirlerinin altında adeta gizli kalmasına mürafık olarak hadis usulünün tarifleri de umumiyetle haberi, birbirinden şifahî olarak nakleden râvilerin hal ve hususiyetleri, birbirleriyle olan münasebetleri esasına istinad etmiştir. Usul kitaplarında râvilerin şifahî münasebetlerine verilen ehemmiyet, zaman zaman yazılı bir rivayetin tarif ve kaidelerine ayrılan yeri unutturacak kadar büyük olmuştur. Bu yanıltıcı sebepler arasında bir de hadis usulünde «*talab al-ḥadîs*» veya «*talab al-ʿilm*» diye adlanan müessese vardır. Umumiyetle islâmî hadis edebiyatına dair ibtidai bir bilgi edinen her kimse hadis ulemasının, İslâm ülkesinin muhtelif yerlerine dağılıp hadis topladıkları şeklinde bir faaliyeti hatta bu hususta katlanılmış meşakkatlerle dolu seyahatların hikâyesini öğrenir. Bu da, yeni hadis ve haberler toplama gayreti olarak zannedilen «*talab al-ʿilm*» müessesesinin bir yanlış mefhumudur. Malûm olan ve hatta yazılı kaynaklarda bulunan hadislerin yüksek isnâdlarını ve eski «*samâʿ*» larını elde etme şeklinde «*talab al-ʿilm*» in hadis usulü kitaplarındaki¹ tarifinin dikkattan kaçırılmış olması neticesidir. Muayyen bir hadisi veya hadisler mecmuasını ve tamamen profan mahiyette her hangi bir kitabı selâhiyetli râvilerinden dinlemek veya onlardan rivayet hakkını almak arzusu uzun seyahatlara katlanmayı gerektirmiştir. İşte bu faaliyet hadis an'anesine yabancı bulunan asrımızda, İslâm ülkesine dağılmış olan hadisleri birbir aramak suretiyle cem' etme diye anlaşılmıştır.

Filhakika kitapların rivayet hakkı meselesi ve kitapların selâhiyetli râvilere sahip oluşu keyfiyeti modern mesainin tamamen meçhulü kalmamıştır. Şu kadar var ki, gerek kitapların rivayet hakkı meselesi ve gerekse kitapların muayyen râvilere sahip oluşu keyfiyeti² asrımızın araştırmalarında bahis mevzuu edilirken

¹ Bk. *Tadrîb ar-râwî* s. 177.

² Bu hususta F. Rozenhal şöyle söylemektedir :

XI. m. asra ait Bağdâd târihinde, meselâ, otoritelerin kitaplarından râviler zincirinde bazen, o da nadiren bahsedilir. Şu halde, daha eski otoriteler şifahî râvilerdi ve daha yeni olanlar da, görünüşe göre, muayyen kitabın râvileri idi. (*A History of Muslim historiography* p. 62). Ayrıca bk. Goldziher, *Muh. Stud.* II, 190-2.

İslâmın ilk asırlarının değil de daha ziyade müteakip asırların bir müessesesi olarak düşünölmüştür. Binnetice hadislerin ve tarihî meriviyatın iki üç asır şifahî bir surette intikal ettiği şeklinde mevcut yanlış anlayış üzerinde değiştirici bir tesir icra etmemiştir.

Hadis usulünün muhtelif meselelerine yakından temas ettiği halde islâmî rivayetin üzerinde durduğumuz hususiyetini gözden kaçırarak etüdlere bir misal olmak üzere, Goldziher'in *Muhammedanische Studien* adlı kitabı gösterilebilir. Hadis edebiyatının bir çok meselelerine temas eden müellif islâmî rivayetin «*talab al-ilm*» adı altında toplanan kaidelerine ayrı bir fasıl tahsis etmiş, bir çok misâller vererek tamamiyle islâmî muhitin bir hususiyeti olduğunu söylemiştir¹. Fakat aynı fasılın bir kaç sahife ilerisinde hadis musannefatının, ezcümle Buğârî'nin kaynaklarını mevzuubahs ederken kendisini şeklin aldatıcı tarafından kurtaramıyarak şifahî malzemen beslendiklerine zahib olmuştur².

Goldziher'in kitabının teşlifinden bu yana yarım asırdan fazla bir zaman geçtiği halde islâmî rivayetin adı geçen hususiyetinin yanlış anlaşılmiş olma keyfiyeti hemen hemen hiç değişmemiş, müteakiben geçen yarım asırlık zaman zarfında islâmî edebiyatın muhtelif sahalarındaki çalışmalar bu yanlış anlayıştan ciddi bir şekilde zarar görmüştür. Burada islâmî edebiyatın muhtelif sahalarıyla ilgili etüdlere mevcut yanlış anlayışlara bir bir işaret etme yerine, islâmî edebiyatın kaynaklarına dair, başlangıç mahiyetini hâiz mesaideki hatanın son senelere kadar devam etmekte olduğu bir kaç misalle gösterilmeğe çalışılacaktır. Misâllerin en başında Sauvaget'in *Introduction à l'histoire de l'orient musulman* adlı kitabına işaret edilecektir. Müellif İslâm tarihinin kaynaklarını mevzu bahs ederken şifahî bir malzeme yığını karşısında bulunduğunu sureti mahsusada kaydetmek zaruretiini duyuyor ve Avrupalı tarihçi için, bu gibi eserlerden daha aldatıcı ve daha âz-güvenilir bir şey olamayacağını, hassaten İslâmın ilk asırlarının tarihini ister istemez bu toz toprak yığını içinden çıkararak yazmak ibab ettiđini³ söylüyor.

İkinci misâl olarak Blachère'in, Peygamber'in hayatına dair

¹ Bk. *Muh. Stud.* II, 175—193.

² Bk. *Muh. Stud.* II, 180 ve Muslim'in kaynakları hususundaki mülâhazası için bk. II, 245-246.

³ O hadislerin şifahî bir rivayet yoluyla intikaline işaret ettikten sonra aynen şöyle söylüyor: «*Pour l'historien de l'Europe, rien de plus décevant, de moins utilisables que de tels ouvrages: c'est pourtant avec cette poussière qu'il faut, bon gré mal gré, écrire l'histoire des premiers siècles de l'Islam*

pek yakında neşretmiş olduğu kitabında hakim anlayışa işaret edilecektir. Blachère'e göre Peygamber'in hayatına dair haberler de Arab Yarımadasının tarihiyle ilgili malzeme gibi şifahî bir şekilde iki asır kadar bir müddet rivayet edildikten sonra yazıyla tesbit edilmiştir. Hassaten Arap Yarımadasının tarihiyle ilgili haberler yabancı literatürün verdiği haberlerle teyit edilebildiği takdirde itimada şayan olabilirler. Peygamber'in hayatı ve İslâmın doğuşuna dair haberlerin bolluğu sahte bir zenginlikten ibarettir¹.

Blachère'in, tarihî rivayetlere dair bu hükmü uzun seneler boyunca meşgul olduğu *Kur'ân'a* dair eserinde de görülmektedir. Ona göre «hadisler ancak hicrî ikinci asrın sonunda yazıyla tesbite başlanmıştır. Uzun şifahî bir yol almadan sonra kayda geçmiş bu malzeme ne değer ifade edebilir? Müslüman âlimler kendilerine göre işi halletmişlerdir. Onların muayyen bir hadis tenkidi vardır. Maalesef bu, garpli tarihçiye büyük bir emniyet vermemektedir»².

Aynı anlayışı, Tabarî *Tefsîr*'inin kaynaklarını mevzuu bahs eden Charles Pellat'da³, İslâm hukukuna⁴ hatta tasavvufa⁵ dair araştırmalarda görmek kabildir.

¹ *Le problème de Muhomet*, Paris, 1952, p. 4, 14.

² *Le Coran*, Paris, 1947, 1, 2.

³ Charles Pellat, *Le milieu basrien et la formation de Çahız*, Paris, 1953, adlı eserinde Câhız'ın kaynaklarını bahis mevzuu ederken şöyle söylemektedir: «Üstattan tilmize intikal etmiş olan bu şifahî talim, en eskilerinden birini Câhız'dan sonra yaşamış olan Tabârî (öl. h. 310, m. 922)'nin teşkil ettiği büyük müfessirlerin devrine kadar vasil olmuştur. Halbuki, ikinci asra ait yazılı kaynaklardan faydalanmak imkânı mevcuttur». (s. 82). Mamafih onun bu anlayışı *La langue et la littérature arabe* (s. 64) adlı kitabında da tezahür etmektedir.

⁴ Burada Schacht'ın *The origins of Muhammadan Jurisprudence* adlı kitabına işaret edeceğim. Meselâ bk. s. 4, 138-9, 163-75. Schacht'ın islâmî rivayete ve isnâda dair fikirlerinin münakaşasını müstakil bir yazıda ele almak istiyorum.

⁵ Tasavvufî mahiyetteki merviyatın da aynı anlayıştan müteessir olduğuna bir misal olmak üzere Massignon'un *Essais sur les origines du lexique technique de la mystique musulmane* (Paris, 1922) adlı eserinde bir yere işaret edilecektir. Massignon Muhasibî, Harrâz gibi müelliflerin kitaplarında Hasan al-Başrî'den iktibas edilmiş bir çok parçaların isnâdsız bir şekilde alınmış olduğuna görerek isnâdın bulunmamasını, kaynağını bir yazılı metnin teşkil ettiğine zahib oluyor (s. 155). Böylece rivayet zincirlerini havi olan haberlerin şifahî kaynaklardan geldiği neticesini çıkarıyor. Bilâheré Câhız'ın tasavvufî kaynakları üzerinde duran Charles Pellat, isnâdsız alınan haberlerin yazılı kaynaklara delâlet edip edemeyeceğini münakaşa ediyor. Böylece o, sadece isnâdlı haberlerin şifahî, isnâdsız haberlerin ise yazılı kaynaklardan alındığını düşünen Massignon'a nisbetle daha kötümser davranıyor. (bk. *Le milieu basrien et la formation de Çahız* s. 95-96).

İslâmî edebiyatın kaynaklarının zikri sırasında benzerlerine sık sık raslanabilecek olan bu misâllerin hepsi bazen sarîh bir şekilde bazen dolayısıyla tarihî rivayetlere hakim olan, «*isnâd müessesesinin ikinci ve üçüncü asırda hadis uleması tarafından terkîp ve adeta icad edilmiş olduğu*¹» şeklinde daha yirminci asrın başında mevcut bir iddianın tesirini havidir. Hatta bu tesir muvacehesinde senedlerin altında behemehal bir yazılı kaynağın bulunduğunu düşünmek şeklinde değil de kitap sahibi oldukları biyografik yollardan öğrenilen müelliflerin, İslâm tarihinin malzemelerini hazırlamak husunda, zaman zaman değerlendirilen rolleri gözden kaybolmuştur. Ondokuzuncu asrın ortalarındanberi sık sık raslanabilecek bu ikinci tip faaliyetler sahasında, hassaten Horovitz'in mesaisine işaret etmek yerinde olur. O, islâmî rivayeti uşûl al-ḥadîs kitaplarında tasrih ve tarif edilmiş kaidelere istinâd ederek değil de bizzatîhi tarihî malzemenin tedkikinden, isnâd'ın daha hicrî birinci asırda yerleşmiş olduğunu, rivayet zinciriyle gelen haberlerin tarihî haberlere tetabuk etmekte bulunduğunu göstermeğe çalışmıştır. Gerek onun, Peygamber'in biyografisine dair etüdlerinde² gerekse Wellhausenin Ṭabari *Târîh*'inin rivayetlerini değerlendirmesi işinde³ isnâd müessesesinin mahiyetinin kavranmamış olması yüzünden yazılı kaynakların aranması hususunda beyhude harcanmış gayretler müşahede olunmaktadır. Isnâd'ın sırf bir şekil, isimlerin birbiri ardına sıralanmasından meydana getirilen kronolojik halkalar olduğuna hükmeden bir mesai karşısında muazzam bir tarihî malzemeyi toptan inkâr etmeyen bu ikinci tip mesainin neticesi maalesef pek şumullü olmamıştır. Daha doğrusu müteakip çalışmalarda İslâm tarihinin kaynağı bakımından ileri sürülmüş bulunan menfî hükme te'sirden mahrum kalıp sadece muayyen eserlerin malzemelerini kısmen yazılı vesikalar olarak değerlendirmeğe götürmüştür.

¹ Hadislerin değeri üzerinde duran Caetani şöyle söylüyor: «*Yukarıdaki muhtasar mütalâattan çıkaracağımız yegâne mantıkî netice zahiren en mükemmel olan ve en şayun-ı itimad isimlerden tereküküp eden isnâdların bile ikinci asır nihayetindeki belki de üçüncü asr-ı hicrîdeki hadis uleması tarafından tertip ve adeta icad edilmiş olmalarıdır... Binaenaleyh isnâd geriden vücuda getirilmiştir. Yani ikinci asır sonundaki hadis ulemasından hareket edilerek batından batna menşelere kadar çıkmak suretiyle teşkil olunmuştur* (Annali I, 16, türkçe trc. 86-87).

² *Islamic Culture*'daki, işaret edilen makalesi bu tip mesainin örneğini teşkil eder.

³ Wellhausen, *Prolegomena zur ältesten Geschichte des Islams* (Skissen und Vorarbeiten, VI), 1899.

Buna bariz bir misâl olarak Tabarî *Târîh*'nin kaynaklarına dair, asrımızda mütedavil hüküm gösterilebilir. İslâm tarihinin ilk kaynaklarına nisbetle pek eski sayılamıyacak bu hacimli eserin malzemelerinin menşei hususundaki mevcut mülâhaza, müellifin uzun seyahatlar esnasında bizzat topladığı haberlerin yanında kendinden önce telif edilmiş bulunan bazı kitaplara müracaat etmiş olmasıdır¹. Tabarî'nin bu tip kaynaklara müracaat etmiş olması mülâhazası ondan daha evvel yaşamış müverrihlerin eserlerinin bir kısmına dair edinilen şüpheden azade malûmattan, bazılarının ise devrimize kadar doğrudan doğruya intikal etmiş olmasından ileri geliyor. Bu gibi hallerde isnâd'daki şahıslar mutad olarak her hikâye için gösterilen şahitlerden ibaret addedilmiştir².

Ondokuzuncu asrın ikinci yarısında kaynaklarla ciddi temasın, isnâd'ın hakikî değerini bulmaya müncer olma ümidini veren böyle bir mesainin yerine bilâkis haber ve senedi külliyyen reddeden bir anlayış, asrımızda, mevziî istisnâlarla kaim olmuştur. Bu anlayışta hadis usulüne, ihtiva ettiği mesele ve kaidelere karşı fantezist bir faaliyet nazarıyla bakmış olmanın da hiç şüphesiz tesiri vardır. Hakikatte hadis usûlü³ ve kaideleri göz önünde bulundurulmadan İslâmın ilk asırlarına ait kültür tarihi ve kaynakları hususunda sâlim bir bilgi elde edilebilmesine imkân yoktur³.

İslâmî edebiyatın ilk asırlar muhsûlünün hadis usûlü ve kaidelerine göre değerlendirme esasını, her isnâd zinciri altında bir yazılı kaynağın bulunmuş olması keyfiyeti teşkil ediyor. Hadis edebiyatınca «'alfâz» veya «şîğat al-'adâ» diye adlanan tabirler 'gelişi güzel bir şekilde rivayetler zincirine yerleşmiş olmayıp bilâkis «haddaşanâ», «'ahbarânâ» gibi tabirlerin kaynakların tesbiti bakımından hususî bir ehemmiyeti vardır. Muştalah al-hadîs kitaplarının mütalâası bu gibi tabirlerin -yukarıda mevzuu bahs ettiği- miz- ta h a m m u l a l - ' i l m adı altında toplanan kaidelerden birine delâlet ettiğini gösteriyor. Meselâ, tilmizin üstad huzurunda oku-

¹ Bunun bir misâli olmak üzere *İslâm ansiklopedisi*'ndeki Tabarî maddesine işaret etmeliyiz. Mezkûr maddeyi yazmış olan R. Paret Tabarî'nin, *Târîh*'inin malzemelerini bir taraftan muhtelif seneler yapmış olduğu uzun seyahatler neticesinde, büyük üstadların ders halkalarında, bizzat toplamak imkânını elde etmiş olduğu şifahi rivayetlerden ve diğer taraftan yazılı kaynaklardan istifade etmek suretiyle temin ettiğini söylüyor.

² Wellhausen s. 4.

³ İslâmî edebiyatta hadisin rolü için bk. Fück, *Die Rolle des Tradisionalismus im Islam* (ZDMG, 1939, 93, s. 1-32).

nan veya üstad tarafından okunup tilmiz tarafından dinlenen kitaplardan nakiller için «³alfâz» diye adlanan tabirlerin hangisinin kullanılması lâzım geldiği hususu, üzerinde titizlikle durulan bir meseleydi. ²Uşûl al-ḥadîs kitapları, hassaten Ḥaḫîb Bağdâdî (ölm.)'nin *al-kifâya*'si bu hususta muhaddislerin ihtilâf ve tercihlerine dair mufassal mâlûmat vermektedir. Bizim bunlardan çıkaracağımız mühim netice hepsinin hakikatte yazılı kaynaklara delâlet etmiş olmasıdır. Bu nokta göz önünde bulundurulunca, son senelerde İslâm hukukunun menşesine dair meydana getirilmiş olup büyük bir alâkaya mazhar olan kitapta sadece senedlerde «ومن» ¹ şeklindeki ifadeye zaman zaman raslamakla «*İmâm Şâfi'i'nin rivayetlerinin hepsini şahsî bir kaynaktan almadığını, yazılı bir rivayete de zaman zaman başvurduğunu*»² ifade ettiğini görünce haklı olarak islâmî edebiyatın mühim bir hususiyetinden haberdar olmadığını düşüneceğiz. Zira «uşûl» kitaplarında bu tabirin «kitâba» veya «mukataba» diye adlanan nakl tarzına delâlet ettiği tasrih olunur. «³Aḫbarânâ» veya «ḥaddaşanâ» tabirleriyle aralarındaki fark sadece kaynak vazifesini gören kitabın muhtevasının üstad huzurunda okunup okunmamış olması gibi, rivayetin şekil farklarından ibarettir³.

Yazılı metnin muhtevasına dair üstadla tilmiz arasında bir rivayet hakkının varlığını gösteren bu tabirlerin yanında, ilk asrın müellefatında «qâla» ve «zakara» gibi tabirler mevcuttur. Hadis usulü kitapları bunları «ta^clîq» diye adlandırır. İbareyi iktibas edenle onun kaynağı arasında muttasıl bir rivayet senedinin bulunmadığını gösterir. Bu gibi tabirlerin «*taḫammul al-^cilm*» kaidelerinden «vicâda» tarzında elde edilen kaynaklar için kullanılması lâzım geldiği tasrih edilir. Muhaddisler arasında hadislerin nakli için en zayıf sayılan tarz «vicâda» olduğuna göre, ona delâlet eden «qâla» ve benzer tabirlerin bir kitapta kullanılmış olması müellif veya musannıfın titizlik derecesiyle sıkı bir surette ilgilidir.

¹ Bu ibare İmâm Şâfi'i'nin ²*İhtilâf al-ḥadîs* (*Kitâb al-²Umm*'un kenarında başlımıştır) adlı eserinde bulunmaktadır (VII, 359).

² Schacht s. 38.

³ Senedlerin arasında nadiren de kitapların adına işaret edilir. Avrupa'lı âlimler bu gibi kayıtlara yazılı kaynakların keşfi mahiyetini vermişlerdir. Meselâ İbn Ḥanbal'in *Musnad*'inde (I, 308) «وحدثنا به وكيع في المصنف» kaydını gören Goldziher'in mülâhazası için bk. ZDMG 50, s. 469. İbn Abî Dâvud'un *Sunan*'inde rasladığı benzer kayıtlara dair mülâhazası için bk. *Mah. Stud.* II, 198, not. 5.

Şu halde, İslâmın ilk iki üç asırlık müellifatının kaynakları mevzuu bahs olunca onların ihtiva ettiği rivayet tabirleri üzerinde durmak icab eder. «Haddaşanâ», «'ahbaranâ», «'anba'anâ» gibi muttasıl bir rivâyete şahit olunan yerlerde, kendisinden iktibas edilen kaynağın, iktibas eden müellifin yanında rivâyet hakkının bulunduğu, aksi taktirde «qâla» ve benzeri tâbirleri takib eden haberlerin ise, iktibas eden müellif yanında o kaynağın rivâyet hakkının bulunmadığı düşünülecektir. Yalnız, bu esastan hareket ederken bir kitapta «'ahbaranâ», «haddaşanâ» tabirlerini takib eden ilk isimlerin faydalanılan kaynağın sahibi olması lâzım gelmediği hususuna dikkat etmek lâzımdır. Zira sened'de ismi bulunan ilk şahıs, faydalanılan kitabın râvisi, yani onun bu rivayet hakkını uhdesinde bulunduran şahıs da olabilir. Meselâ, Tabarî *Târîh*'inde حدثنا ابن حميد قال حدثنا يحيى بن واضح قال حدثنا يحيى بن يقوب عن حماد عن سعيد بن جبير عن ابن عباس şeklindeki bir senedle alınmış olan bir haberin Tabarî tarafından faydalanılan yazılı kaynağının hangi şahsa ait olduğunu sadece senede bakarak anlamağa imkân yoktur. Bu isimlerin hepsi faydalanılan kitabın sahibi olabileceği gibi İbn 'Abbas'tan gayrıları o kaynağın rivayet hakkını uhdesinde bulunduran râvi de olabilir. Bu keyfiyet, malzemelerini rivayet tarzında alan bütün eserler için de aynidir. Bazen bir eserin senedlerinde adı geçen bir şahsın faydalanılan kaynağın sahibi olduğu o senedin hususiyeti neticesi anlaşılabilir. Meselâ Tabarî'nin senedlerinde ismi geçen İbn İshâq'm, Sayf İbn 'Umar'ın faydalanılan kitabın sahibi olduğu tahmin edilebilir. Zira adı geçen müverrihlerin kitaplarını Tabarî'nin kaynak olarak kullandığına dair muhtelif şekillerde bize kadar intikal etmiş bulunan bir bilgiye sahibiz. Buna mukabil Buḥârî'nin senedlerinde İmâm Mâlik'in ismini ihtiva eden haberlerin *Muwotṭa'*'da bulunmuş olmasına rağmen hepsini doğrudan doğruya *Muwotṭa'*'dan değil de, onları iktibas etmiş bulunan diğer kaynaklardan almış olduğu anlaşılıyor. Bu sebeptendir ki, bir müellifin doğrudan doğruya faydalandığı kaynakları tayin için hususî bir metoda ihtiyaç vardır. Kaynağı araştırılan kitabın rivayet zincirlerinin kül halinde mütalâası arzu olunan metodun temini için müsait görünüyor. Şöyle ki: o kitabın bütün rivayet senedleri fişlenecek, bu fişler kaynağa doğru sonuncu râvilere göre tasnif olunacaktır. O kitabın sonuncu râvilerinden haberin menşesine doğru hareket edilip müşterek noktalar aranacaktır. Seneddeki hangi râviden itibaren isimler dağılım gösteriyorsa o râviyi, kaynaklarını araştırdığımız kitabın faydalandığı kaynağın sahibi addedeceğiz. Bazı hususî

hallerde vazıh neticeler çıkarma hususunda güçlükler arz etmekle beraber, bu metod senedler altında adeta saklanan kaynakları ortaya koyması bakımından çok elverişli görünüyor. Umumî olarak izahına çalıştığımız bu metodun daha iyi anlaşılabilmesi için Tabarî târihine deneme mahiyetinde tatbikte fayda mülâhaza ediyoruz. Yalnız kitabı bütün halinde değil de içinde Sayf b. 'Umar'-in ismini ihtiva eden senedleri ele alacağız. Bizi hassaten Sayf'i seçmeğe sevkeden sebep Tabarî'nin kaynakları mevzuunda modern edebiyatça üzerinde fazlaca durulmuş olmasıdır.

Hârûn ar-Raşid devrinde ölmüş bulunan Sayf b. 'Umar (öl. 180) bildiğimize göre, modern tetkiklerde ilk olarak ciddî bir şekilde Wellhausen tarafından mevzuu bahs edilmiştir. Wellhausen meşgul olmak istediği Hulafai Râşidîn ve Emevî tarihinin tetkiki için Tabarî Târihinde Sayf vasıtasıyla gelen haberlerden geniş miktarda istifadeye çalışmıştır.

Tabarî târihinin haberler zincirinde, İbn İshâq, Wâqidî, 'Abû Ma'sar, Madâ'ini gibi diğer meşhur müverrihler için olduğu veçhiyle, Sayf'in de zikredilen isminin, tarihe dair eserlerinin yerine kaim olduğunu mülâhaza etmiştir. İstitraden söyleyelim ki, onun bu mülâhazası islâmî rivayetin hususiyetinin bir icabı olduğu şeklinde değil de her hikâyeye için bir isnâd vermeyi itiyad edinmiş olmaları tarzında bir kitabın kaynaklarını tesbit bakımından mahdud kalan bir görüşün neticesidir. Bu görüşün mahdud ve mevzii kalma işi iki şekilde olmuştur. Biri, meselâ Tabarî'nin kaynakları mevzuubahs edilirken ancak eserleri hakkında, ya devrimize kadar bazılarının intikal etmiş olmasından veya bilvasıta bilgi edindiğimiz müverrihlerin ismini ihtiva eden rivayetlerine yazılı kaynak değeri verilmesi diğer rivayetlerinin ise haberlerin şifahî nâkilleri tarafından gelen malzeme addedilmiş olmasıdır. Bu anlayışın bariz misâlini *İslâm ansiklopedisi*'ndeki Tabarî maddesi teşkil eder. Mahdud anlayışın ikinci ciheti ise: Tabarî târihi'nde meşhur müverrihlerin adlarını rivayet zincirinin ikinci üçüncü kademelerinde ihtiva eden haberlerin o müverrihlerin eserlerinden geldiğini, fakat onların bu haberleri şifahî yollardan aldığı kabul esasına dayanır. Bunun bariz misâli de Wellhausen'in Tabarî Târihi'nde Sayf vasıtasıyla gelen haberlere atfettiği değerde, bunların münakaşasında görülebilir. Wellhausen islâmî rivayetin sözü edilen hususiyetini göz önünde bulundurmadığından Sayf'in de kaynaklarının yazılı olduğu meselesini dikkattan kaçırmış ve bînetice malzemelerini ona göre değerlendirmiştir. Wellhausen'e göre,

«Sayf'in, kitabına dercettiği tarihî haber ve hadisler poetik bir rivayet suretiyle ona ulaşmıştır. Bunlara inanmak hususunda ihtiyatlı olmak lâzımdır. Verilen malûmatın kat'i oluşu, rivâyetlerin ihtiva ettiği isimler haberlerin sıhhati için emniyet telkin edebilmekten uzaktırlar¹.

Wellhausen'in bu esastan hareket edip ileri sürdüğü mülâhazalarının büyük bir kısmı müteakip ilgili etüdlerin bir çoğu tarafından kabul edilmiştir. Wellhausen'e tâbi olanlardan² meselâ Caetanî³ ve Brockelmann⁴ Tabarî *târih*'inde Sayf vasıtasıyla gelen haberlerin münakaşasını yaparken Sayf'i bütün bu malûmattan mes'ul tutarlar. Ona yükletilen mes'uliyet keyfiyeti, kendinden evvel mevcut bir yazılı edebiyatı kaynak edinen bir müellifin inhihâb işine tevcih edilmiş olmayıp poetik şekilde önünde bulunduğu tasavvur edilen haberler yığınınından sübjektif bir tarih yazmış olduğu şeklindeki bir zanna mebnidir. Tabarî *târih*'inde Sayf'in kitaplarından mahfuz kalan parçaların tetkiki mevcut haberlerin hiç birinin münakaşasına girmediyini ve bu haberler hususunda hiç bir fikir beyan etmediğini, haberlerin muntazaman senedlerini verdiğini göstermektedir. O, kendisinden iki nesil sonra yaşamış Tabarî ile mukayese edildiği takdirde, haberlere karşı daha objektif kaldığı görülür.

İbn an-Nadîm'in ifadesinden⁵ Sayf'in müteaddit eser sahibi olduğu anlaşılıyor. Fakat, o daha ziyada, *Kitâb al-futûh al-kabîr wa'r-ridda ile Kitâb al-camal wa masîr 'Â'îşa wa 'Alî* adlı iki eseriyle meşhur olmuştur. Tabarî, yaptığı iktibasların hiç birinde, kitapların ismine işaret etmemiştir. Şu kadar var ki, yaptığı iktibaslar için kullandığı senedler iki kısma ayrılıyor. Bir kısmını «haddasânâ» diğeri bir kısmını «kataba ilayya» tabiriyle alıyor. Böylece

¹ Bk. Wellhausen s. 12, 49, 50.

² Wellhausen (s. 4) şöyle söylemektedir: «Bunlar da tabiiyetle bütün tarihçiler gibi aynı zamanda toplayıcılardır. Malzemelerini elbette havadan almamışlar, kaynaklardan toplamak suretiyle bir araya getirmişlerdir. Mutad olarak her hikâye için bir isnâd gani rivayetin menşeiinden itibaren mevzuu bâhs hadîseye şahid verip ekseriya onun içinde rol oynamış bir şahstan başlayarak dallara ayrılışını belirtirler. Buna rağmen bu müverrihler birbirine aykırı ve muhalif hadislerin kompilatörleri değil bilâkis kendileri tarafından toparlanan bütün tarihlerin-tebarüz ettirilen istisnalarla- içinde birbirine tevajuk ettikleri insicamlı, yeknesak bir tarihî görüşün mümessilidirler.

³ Bk. *Annali dell Islam*,

⁴ Brockelmann, *Suppl.* 1, 214.

⁵ *al-Fihrist* (Flügel nşr.) s. 94.

kaynak olarak kullandığı, Sayf'in iki kitabından birini uşûl al-ḥadîs'te «kitâba» veya «mukâtaba» diye adlanan tarzda, diğerini «Ḥaddasanâ» tabirini kullanmayı prensip olarak kabul ettiği tarzlardan biriyle, meselâ «samâ'» veya «qirâ'a» yoluyla aldığı anlaşılıyor. Sayf'in kaynaklarını mevzuu bahs ederken bu iki tip rivayeti birbirinden ayırmak, kaynaklarını ayrı ayrı düşünmek belki isabetli bir iş olurdu. Fakat Ṭabarî târih'inde bu iki rivayet yoluyla bulunan haberlerin senedlerinde Sayf'in ismini takib eden râviler daima iştirak halindedir. Bu yüzdendir ki, Sayf'in, yanında bulunan muayyen bir literatürü her iki eseri için müşterek kaynaklar olarak kullandığını tahmin ediyoruz. Bu iki tarzda gelen rivayetleri bir araya toplayıp Sayf'i takib eden râvilere göre haberleri değerlendirmeye çalışırsak üç kısma ayrıldıkları görülür.

Birinci kısım, Sayf'den sonraki râvinin adını müteaddid defalar ihtiva eden rivayetlerdir. Bunlar da umumiyetle ilk râvinin isminden itibaren dağılıp göstermektedir. Meselâ Ṭalḥat b. al-ʿAʿlam adını ihtiva eden rivayetler:

Sayf—Ṭalḥat b. al-ʿAʿlam	İkrima
	Bint Kaysân ad-Dubayya
	al Muğira
	Ḥabîb b. Rabîʿa
	Mâhân

şeklinde dağılmaktadırlar. Bu tip dağılıp arzeden rivâyetlerin, müellifin yanındaki kaynağının ismi ilk geçen râviye aid olduğuna kani bulunuyoruz.

Sayf'i müteakib râvilerin adını birden fazla yerde ihtiva eden rivayetlerin az bir kısmı da ilk râviyi takip eden râvinin isminde iştirak eden rivayetlerdir. Meselâ:

Sayf—Hişâm b. ʿUrwa—ʿUrwa

veya Sayf—Mucâlid b. Saʿid - aş-Şaʿbi

şeklinde ikinci isimler daima tekerrür etmektedir. Bu tip rivayetlerin yazılı kaynağının ikinci isimden ibaret olduğunu, birinci ismin ise kitabın rivayet hakkını, kaynaklarını araştırdığımız müellife ulaştırılan selâhiyetli râvisini teşkil ettiğini zannediyoruz.

Sayf'in ikinci kısım rivayetleri ise, muayyen bir haberin muhtelif râvilerden alınmış olmasıdır. Meselâ: «كتب الى السرى عن شبيب» rivayetinde olduğu gibi, Sayf, haber için her üç üstadının adını zikr etmektedir. Bu gibi hallerde Sayf'in muayyen bir haberi her üç üstadının kitabında bulduğunu zannediyoruz. Sayf'in bu şekilde bir haber için müteaddid üstadlarının ismini zikretmiş olması sık sık raslanan bir keyfiyettir.

Üçüncü kısım rivayetler ise, Sayf'i takib eden râvinin adına Tabarî târih'inde yalnız bir defa raslayabildiklerimizdir. Sayf'in bu tip haberleri birer yazılı kaynaktan aldığına göre, bu yazılı kaynağı bulmak için râvilerin dağılımı tesbite yetecek kadar rivayete sahib bulunmuyoruz demektir. Bu tip rivayetlerdeki sonuncu râviler Sayf'in, kaynak olarak kullandığı kitabın sahibi olabilecekleri gibi o kitabın rivayet hakkını Sayf'e ulaştırmış râvilerinden de ibaret bulunabilir. Bu taktirde Sayf'in böyle bir kitaptan neden sadece bir defa faydalandığı suali hatıra gelebilir. Bu sualin hatıra gelen ilk cevabı Tabarî'nin Sayf'in bütün kitabını iktibas etmediği, şu halde Sayf'in kitabında bu gibi rivayetlerinden müteaddit sayıda bulunduğu ihtimalinin mevcut olduğudur. Ayrıca Sayf'in yanında vesika mahiyetinde küçük risâlelerin bulunduğu, bunlardan nadiren bazı haberler naklettiği, bu yüzden kitabında, sahiplerinin isimlerinin tekrür imkânını bulmadığı şeklinde diğer bir cevap hatıra gelebilir.

Tabarî târih'inde sadece Sayf ismini ihtiva eden rivayetlerden faydalanmak suretiyle Sayf'in kitabının te'lifinde kullanacağı kaynaklarının tesbitini istihdaf eden bu metod, tatbik sahası genişletildiği nisbette vazih neticeler vermektedir. Şöyle ki, Tabarî târih'inde, meselâ Sayf'den sonra rivayet zincirinde adı ancak bir defa geçen râvinin, bulunduğu isnâdda acaba yazılı kaynağın sahibi mi yoksa sadece rivayet hakkını uhdesinde bulunduran bir râvi mi olduğu anlaşılamadığı taktirde, onun diğer rivayet zincirlerindeki durumunu göz önünde bulundurmak icab eder. Bu da Sayf ismini ihtiva eden rivayetlere tatbik edilen ameliyenin diğer rivayetlere teşmilini gerektirir. Hatta bir kitap-taki rivayetlerden, vuzuha kavuşturacağı kâfil malûmat temini mümkün olmadığı taktirde muadil diğer eserlerin rivayetlerine müracaat etmek, meselâ Sayf'in rivayetinde bir defa adı geçen râviyi Vâqidî, İbn Hişam, İbn Sa'd ve benzer müelliflerin kitaplarında aramak zarureti hasil olur. Böyle bir müracaat ta o eserlerin râvilerindeksinin yapılmasıyla mümkündür. Şu halde, islami

edebiyatın kaynaklarının araştırılması işi ilk asırlara ait, malzeme-lerini rivayet zincirleriyle alan eserlerin râviler indeksinin yapılmış olmasına mütevakkihtir.

Muhtelif şart ve zaruretlerin, hicri birinci asırda ortaya çıktığı isnâdın, ikinci asırda vasıl oluğu tekâmülden sonra değişen şartlara tabi olarak bir dönüm noktasına raslamış olması tabii idi. Yazının pek taammün etmemiş olduğu bir devirde ortaya çıkmış bulunan isnâdın her nevi haberlerin üslûbuna hakim olduktan sonra islâmî müellefatın çoğalıp muhtelif ülkelere dağılıştından sonra değerini kaybetmesi gerekirdi. Filhakika üçüncü asır, isnâdın otoritesini ciddi bir şekilde sarsmış, b şinci asır, kitapların rivayetinin uğradığı tereddide karşı fi'li bir mücadeleye sahne olmuştu.

Kanaatımızca isnâdın otoritesi ciddi bir şekilde ilk defa Bu-hârî tarafından sarsılmıştır. Kendinden evvel mevcut yazılı bir hadis edebiyatını hulâsaya teşebbüs eden Bu-hârî sadece rivayet hakkını uhdesinde bulundurduğu kitaplarla iktifa yerine, sahih olduğuna kanı bulunduğu müellefattan-rivâyetini elde etmemiş olsa bile -faydalanmayı tercih ve binnetice iki bin kadar hadisi tamamıyla senedlerinden ayırarak « قال », « ذكر », « روى » gibi tabirlerle « ta'liq » denen tarzda almıştır. Şihâb'in bu hususiyetinin « *İsnâd usulünü ikmal eden ve onu hakikî bir ilim haline çıkaran Bu-hârî'dir* » şeklindeki hükme¹ uymak imkânı yoktur.

Tarihî sahada ise, kaynaklarının sınırını genişletip rivayet hakkıyla gelen kitaplara bağlanmaktan kendini ciddi bir şekilde ilk kurtarını bulan kimse Tabarı olmuştu. Bu gibi hallerde tefsirinde « ذل », tarihinde ise ayrıca « ذل », « ذكر », « روى » gibi tabirleri kullanmıştır.

¹ Caetani isnâdın ikinci asırdaki durumundan indî bir görüşle bahsettikten sonra şöyle söylüyor: *Daha muahhar hadis ulemasını tetkik edecek olursak bu son intizamızlığın da ortalan zail olduğunu görürüz. Bunların sayesinde her hadis kendisine mahsus bir isnâda mâlik olmuştur. Isnâd artık tamamen teşekkül etmiş ve ilmî bir usul haline gelmiştir. Bu-hârî (öl. 257) nin büyük mecmuasında işte bu hal görülmemektedir. Bu-hârî nin şahsı ve mecmuaya kaydetmeden evvel hadislerini titizlikle tahlil ve tetkik etmekteki usûlü hakkında tercüme-i halini yazanların naklethikleri şeylere bakılacak olursa mesleğinin kıymeti ve meşhur isminin nüfuzu sayesinde isnâd usulünü ikmal eden ve onu hakikî bir ilim haline çıkaran zat odur. Yukarıya gördüğümüz vechile Bu-hârîden evvel isnâd nakis ve gayri mun'azam bir ilâveden ibaretti. Halbuki Bu-hârî ile sarîh, gayet murıyyen hadislerle nakletilen şeylere, bir vesika, gayri kabili inkâr bir sıhhat delili gibi sıkı surette, merbut bir şey odur.* (Annali v. 15, Türkçe tr. 1884)

Buhârî ve Tabarî'de isnâdlı ve isnâdsız haberlerin yan yana bulunuşu ile başlayan bu faaliyet islâmî edebiyatta arzu olunan bir sür'atle gelişmemiştir. Meselâ, dördüncü asır müellefatından al-³Ağânî, rivayet tarzında temin ettiği malzemenin senedlerinin muhafazasına sadık kalmıştır. Senedin tamamıyla bertaraf edilme- si işi bir hayli gecikmiş, beşinci asırda İmâm al-Haramayn, Haşîb Bağdâdî, Gazzâlî ve Qâdî 'İyâd gibi zevatın mücadelesine rağmen isnâd fantezist bir şekilde son asırlara kadar çok zayıf bir şekilde dahi olsa- devam etmiştir¹.

Rivayetin islâmî edebiyattaki mevki ve değerini hülâsa halinde belirtmeyi hedef edinen bu yazının, hadislerin ve tarihî haberlerin hepsinin doğru olması icap ettiği şeklinde bir gaye taşımadığını sureti mahsusada kaydetmek lâzımdır. Varılmak istenen netice hadis ve haberlerin şifahî şekilde intikal etmiş olmasından ibaret bir yanlış anlayıştan ileri gelen şüpheyi bertaraf etmek, değerlerini mübalâğalı bir inkâr yerine daha mutedil bir ölçü ikame etmektir.

¹ Bk. Fuad Sezgin, *Buhârî'nin kaynakları üzerinde araştırmalar* s. 114.